

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

ВІННИЦЬКИЙ ПОВІТ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872

РР.): ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-

ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

VINNYTSIA COUNTY IN THE POST-REFORM PERIOD (1862 – 1872):

FEATURES OF DEMOGRAPHY AND SOCIO-ECONOMIC

DEVELOPMENT

***Анотація.** Мета дослідження на основі документальних джерел проаналізувати демографічний та соціально-економічний стан Вінницького повіту Подільської губернії у пореформений період (1862 – 1872 рр.). На прикладі невеликого подільського повіту, ми хочем прослідкувати процес розвитку капіталістичних відносин, які ніби зародилися та почали розвиватися після скасування кріпосного права в Російській імперії. Методологія дослідження базується на принципах історичності, системності, науковості. В процесі написання були використані порівняльно-історичний, системний, типологічний методи. Наукова новизна полягає у постановці питання про необхідність дослідження*

соціально – економічного розвитку та демографічного стану Українських земель у пореформений період Російської імперії на основі архівних джерел та документів. Висновки. Таким чином, у пореформений період (1862 – 1872 рр.) Вінницький повіт Подільської губернії залишався аграрним регіоном, де не відбулось жодних капіталістичних перетворень. Товарно-грошові відносини, які спостерігаються на досліджуваній території, носять локальний характер, і вочевидь виникли ще до 1861 року. Більшість із них пов'язані із сільськогосподарським виробництвом та продажем вирощеного, рідше із переробкою. Життя та побут місцевого населення не змінилися.

Ключові слова: демографія, трипільна система, демографічний приріс, домінуюча форма, землеробство, тваринництво, оренда.

Summary. The purpose of the study based on documentary sources is to analyze the demographic and socio-economic status of the Vinnytsia district of Podilsk province in the post-reform period (1862 - 1872). In the example of a small Podilskyi district, we want to trace the process of development of capitalist relations that originated and began to develop after the abolition of serfdom in the Russian Empire.

The research methodology is based on historical, systematic science principles. In the process of writing, comparative-historical, systemic, and typological methods were used.

The scientific novelty is to ask the question of the need to study the socio-economic development and demographic state of Ukrainian lands in the post-reform period of the Russian Empire based on archival sources and documents.

Conclusions. Thus, in the post-reform period (1862 - 1872) the Vinnytsia district of Podilsk province remained an agrarian region where no capitalist transformations occurred. Commodity-monetary relations, which are observed in the studied territory, are local in nature, and apparently arose until 1861. Most

of them are related to agricultural production and the sale of grown, rarely processing. The life and everyday activities of the local population have not changed.

Key words: *demography, trypillya system, demographic increase, dominant form, agriculture, animal husbandry, rent.*

У 60-70-х рр. XIX століття Подільська губернія займала площу 37.293.8 кв. верств, що рівняється 39 785,02 км². Територія Вінницького повіту складала у цей проміжок часу 2.844 кв. верст, що рівнялось 3 033.97 км² (303397 га.) [5, с. 22]. Досліджувана площа складала лише 7,62 % від усього простору губернії. У 1862 р. під городами знаходилось 976 десятин землі (1.066,31 га.), під садибами 20.699 дес. (22.614 га.), 163.000 дес. (178.083,98 га) було під ріллею, 41.600 дес. (45.449,65 га) під сінокосами, 41.667 дес. (45.522,85 га) під лісами тощо [1, с. 1].

Загальна величина населення, що проживала у повіті у 1863 році, згідно наших підрахунків, становила 110.510 осіб. Кількість чоловіків рівнялась 59.100 осіб, а жінок 51.410 осіб. Це становило 5,91 % від усіх проживаючих у губернії [4, с. 119]. Для порівняння, у цій же місцевості у 1859 р., тобто до реформи 1861 р., проживало 102.390 осіб (49.712 чоловіків і 52.478 жінок).

У 1866р. величина мешканців на досліджуваній території дещо збільшилась в 1,088 рази, і становила 120.243 осіб. Це становило, згідно наших підрахунків, 6,91 % від загальної кількості жителів Подільської губернії. Величина пропорційності чоловіків та жінок була майже однакова, і складала 60.079 чоловіків та відповідно 60.164 жінок [5, с. 22]. На 1 милію² припадало 2.225 осіб, а на 1 версту² відповідно – 46,1 осіб. Найбільша величина населення у цей час була у Балтському повіті – 195.440 осіб, а найменша у Летичівському – 104.221 осіб. Кількість жителів Вінницького повіту була більшою лише за Летичівський. Якщо порівняєм 1863 й 1866

рр., то приріст населення становитиме 9.733 осіб. У 1870 р. кількість проживаючих у повіт збільшилась до 141.793 осіб. Чисельність чоловіків становила 72.123 осіб, а жінок - 69.670 осіб [6, с. 14]. Приріст за 4 роки склав 21.550 осіб, де чоловіків збільшилось на 12.044 особи, а жінок на 9.506 осіб. Від загальної кількості населення Подільської губернії, згідно наших підрахунків, частка населення повіту складала лише 7,33 %.

У цей проміжок часу найменше у губернії проживало у Летичівському повіті - 114.092 осіб (59.190 ч. і 54.902 ж.). Найбільш густозаселеним був Балтський повіт – 221.692 осіб (112.002 ч. і 109.690 ж.) [6, с. 14].

У містах повіту проживало 18.790 осіб (9.859 чоловіків і 8.921 жінок) [6, с. 14]. Більшість населення проживало у сільській місцевості. Згідно наших підрахунків, їх величина становила біля 123.003 осіб. Це 86,74 % від загальної кількості мешканців повіту. Більшість з них займались сільськогосподарським виробництвом, оскільки сільське господарство і в другій половині ХІХ століття продовжувало складати основу російської економіки.

Система господарювання у Вінницькому повіті існувала переважно трипільна. Однак, у деяких маєтностях між власниками та селянами укладались добровільні угоди про запровадження сівозмінної системи, переважно семипільної, із травосіянням. Однак таких господарств було небагато, не більше п'яти [3, с. 29]. При трипільній системі угноювалась незначна частина парового поля, яка займала не більше однієї десятої частини. При семи змінній обробці полів, угноювалась щорічно одна зміна [3, с. 31]. Поміщики і селяни удобрювали свої поля зазвичай невеликою кількістю гною, оскільки не вистачало робочої худоби. Власники садиб, в більшості випадків, віддавали свої маєтності в оренду. Селяни та міщани самі обробляли свою землю. Великих купецьких господарств не існувало. Поля засівали озимими та яровими культурами. Із озимих зернових використовували: пшеницю сандомирську або арнаутку, жито звичайне або

саксонське. На проміжку досліджуваного періоду озимою пшеницею засівали площу від 30 до 31 тис. четвертин. Від 30 до 61 тис. четвертин засівали житом. Згідно досліджень Н. Герасименко, величина однієї четвертини на території Лівобережної України – рівнялась 1,1 га [2, с. 233]. Якщо взяти цей показник за основу, то величина засіву пшеницею коливатиметься від 33 тис. га до 34.100 тис. га. Величина засіву жита відповідно становитиме від 33 тис. га до 67.100 га.

До культур ярових належали: ячмінь, гречка, горох, овес і просо. Вони сіялись у достатній кількості. Від 21 до 52 тисяч четвертин площі засівали овесом, від 18 до 25 тисяч четвертей засівали ячменем, від 17 до 28 тисяч четвертей - гречкою тощо. Всього зерновими засівали від 163 до 204 тисяч четвертин площі, що в перерахунку на гектари становитиме: 179.300 до 224.400 одиниць (з площею засіву 1.793 – 2.244 км²).

Співвідношення посіву пшениці до озимого жита виражалось у пропорції 10:1. Середній врожай пшениці сягав 6 або 7 сам, а жита 5 і 6 сам, вівса 4 сам [3, с. 31]. Для порівняння, середня врожайність пшениці в Російській імперії в досліджуваній період становила 4,5 сам, жита – 4,3 сам, овес – 4,1 сам [3, с. 930-932].

Урожай озимого хліба в 1871 році досягнув 9 кіп, а ярових культур до 12 кіп з десятини. Жителі Вінницького повіту споживали свій хліб. Надлишок зерна, виключно пшеницю, збували в Одесу по залізниці. Жито споживали на місцях, і в продажу його майже не було. Овес інколи продавали, але він зразу ж скуповувався місцевими жителями. Великі неврожаї траплялися у різних маєтностях по одному разу через 3- 4 роки. Саранча і ховрахи у Вінницькому повіті не появлялись.

Для виконання сільськогосподарських робіт власники господарств наймали робітників, а також давали роботу селянам на визначених умовах. Іншим, найбільш поширеним способом ведення господарства у Вінницькому повіті, було передання маєтності в оренду, що на наш погляд

було стримуючим розвиток фактором. Землю селянам в оренду, за невеликим виключенням, не передавали [3, с. 31].

Жителі повіту також займались городництвом. На своїх ділянках вони садили картоплю, ріпу, льон, пеньку, соняшник, гірчицю, мак. Тютюн сіяли у невеликих кількостях лише на городах для домашнього споживання. Зовсім інша картина була із цукровим буряком. Його сіяли лише на плантаціях в поміщицьких маєтках, і лише там, де були цукрові заводи та на околицях, з метою виробництва цукру. Цукровим буряком засівали від 100 до 150 десятин, що переведенні на гектари становитиме від 109,25 до 163,875 одиниць.

Цукрові плантації у досліджуваній період, були у наступних маєтностях: с. Уладівці на площі 300, с. Жура в 150, с. Лозні 180, с. Хуторах Кривошеїнецьких 80, с. Колибабинцях 110, с. Хомутицях 80, с. Голяках 70, с. Глинському 160, с. Павлівці 30, с. Черепашинцях 200, Заливанщині 100, с. Кордилівці 130, с. Гумівцях 100, с. Радівцях 120, м. Калинівці 80, с. Лисейці 40, Косаківці, Коханівці та Приборівці 21, Кудівцях 60, Браїлові 900, в Седлицях 310, і Носківцях 380 десятин [3, с. 34]. Цукор-пісок збували від 3 до 4 руб., а рафінад від 6 до 7 рублів за пуд. Плата пішому робітнику в день складала від 50 до 60 коп. Цукровий буряк переробляли на заводах, які були побудовані у тих же маєтках [3, с. 29].

Майже у кожному дворі місцеві жителі розводили сади, Селяни і міщани вирощували їх для продажу. Широке поширення мали вишні, черешні, сливи, грушки, яблуні тощо. Продавали фрукти як з дерева так і в сухому вигляді. Вивозили їх у великих кількостях в інші губернії. В садах росли звичайні рослини, які не потребували спеціального догляду. Прибуток від садів становив від 30 до 40 рублів з десятини, крім неврожайних років які, повторювалися у садівництві через кожні два роки. Сушіння, в'ялення і варіння плодів здійснювалось звичайними способами. Фрукти збувалися у великі російські губернії, куди їх вивозили по залізниці.

Акліматизованих рослин у Вінницькому повіті не було. Великих садів та городів, які б розводились для виключно промислових масштабів, у повіті не було. Із декоративних трав сіяли: конюшину, люцерну та експарцет медонос [3, с. 29]. Тютюнових плантацій в повіті не було.

У вінницьких лісах переважали дубові та «чорнолісові» породи дерев. Штучне розведення лісу відбувалось лише у малих розмірах в поселеннях державних селян у лісових розплідниках. У повіті, не було лісопильних заводів, не існувало великої лісової торгівлі. Будівельні матеріали у вигляді дощок та брусків привозились у більшості випадків із Полісся. Головні заводи повіту користувалися паливом із місцевих лісів.

У Вінницькому повіті також займались тваринництвом та сіножаттями. Під сінокоси виділено було 4 частину землі. Худоба до початку сінокосу випасалась на парових полях, а згодом на скошених пасовищах і вигонах. Після збору врожаю, її виганяли випасатись на житню стерню та видолинки. Крім польових, лісових пасовищ та видолинків, інших місць для випасу не було. Взимку велика рогата худоба та дрібна живність кормилися переважно соломою і сіном. Сіль у їжу тварин, окрім окремих поміщицьких господарств, не добавляли. Худобу тримали виключно для домашнього вжитку. Для обробки полів переважно використовували волів, рідше коней. На одне селянське господарство припадала пара волів, один кінь, до 3 овець. У поміщицьких господарствах утримувалось від 30 – 40 пар волів, стільки ж коней. Як гуртового так і покращеного тваринництва у Вінницькому повіті не існувало. Заводів по розведенню коней, також не існувало [3, с. 32].

Стрижка і промивання вовни здійснювались домашніми засобами і в брудному вигляді. Для продажу вовна не вироблялась. Птахівництва, як виду промислу не існувало. Також не було і рибного промислу, оскільки у повіті не було відповідних рік та озер.

Бджільництво у даній місцевості, також було надзвичайно слабо розвинене. Ним займались переважно поміщики та духовенство. І навіть такий промисел як шовківництво теж був відсутній у Вінницькому повіті. Не дивлячись на існування у даній місцевості лісів, полювання на звіра та птицю, як промислу, не існувало.

Головне місце серед ручного виробництва займали: ткацтво, пошиття одягу, шапок та картузів. Також розвивалась токарна справа, де виготовляли дерев'яний посуд та начиння. Мала поширення бондарна і бочкова справа, ковальство, теслярське ремесло. Існували також виробництво екіпажів, фарбування та різання тютюну.

Цим займались переважно люди, які присвятили себе певній професії. Вони заробляли собі на життя тим, що виробляли певну продукцію. Сировину для свого невеликого виробництва, вони купляли на місцевих базарах. Мулярів, теслярів та інших майстрів із місцевого населення не вистачало. Більшість населення повіту все ж займалась землеробством. Залізної руди та фабрик у повіті не було.

Чумацький промисел до відкриття залізниці у даній місцевості процвітав. Селяни і міщани займались перевезенням до Одеси різних товарів та речей. Багато перевозилось зернових культур, фруктів, овочів тощо. У досліджуваний період цей промисел повністю занепав, оскільки перевезення товарів здійснювалось по залізниці.

Як бачим, у пореформений період на досліджуваній території не видно підприємницької ініціативи, розвитку капіталістичних відносин. Товарно-грошові відносини мало чим відрізняються від тих, що були у цій місцевості в I половині XIX століття. Не спостерігається перехід до великого товарного виробництва, що сприяло б накопиченню капіталу. Відсутня капіталістична конкуренція. Для більшості населення життя після реформи 1861 р. майже не змінилось. Не видно і пролетаріату, який би був позбавлений засобів виробництва та шукав способів продати свою робочу

силу. А ті поодинокі невеликі майстерні та цукрові заводи які були у повіті у досліджуваний період, важко назвати капіталістичними.

Селяни продовжували жити в будинках, які були одноповерховими. Дах у них був плоским та покритий черепицею, гонтом або соломою. У даний проміжок часу переважали черепичні дахи. Будинки будувалися зазвичай без кам'яного фундаменту на дві кімнати без ганку. Кімнати розміщувалися по-різному, в залежності від уподобань господарів та розташування місцевості. Стіни в будинку робили плетеними, і лише заможні селяни будували загально дерев'яні. Як перші, так і другі замащувалися глиною та вибілювались вапном. Комини будували на кожній хаті. Всі господарські будівлі знаходяться окремо одна від одної. Вхід у будинок робили як з вулиці, так і з двору [3, с. 36]. Вікна невеликого розміру. Самі великі мали розмір в 1 аршин (71,12 см.) Вулиці в селах розташовані в напрямку центру - прямі, а від центра -ломані з провулками. Хутори при деяких селах мали значення тільки допоміжного господарства-з утриманням борті та сінокоосу.

Церкви, будинки духовних осіб і поміщиків по більшій частині стояли серед населених пунктів. Цегляні будинки спостерігалися лише у містах та містечках. Основна маса сільського населення освітлювала своє житло в основному при допомозі лучини, сала, рослинної олії [3, с. 30]. Всього у повіті в 1870 р. нараховувалось 1.243 житлових будівлі, з яких лише 32 було кам'яних [6, с. 97].

Великих кам'яних кар'єрів та родовищ глини у повіті не було. Шосейних доріг також ніхто не будував. Будівельний матеріал для будівництва залізничних доріг привозили із інших місцин. Через Вінницький повіт було побудовано лінії Києво - Балтської та Одесько - Волочиської залізних доріг, які проходили через кілька поселень.

Таким чином, у пореформений період (1862 – 1872 рр.) Вінницький повіт Подільської губернії залишався аграрним регіоном, де не відбулось

жодних капіталістичних перетворень. Товарно – грошові відносини, які спостерігаються на досліджуваній території, носять локальний характер, і вочевидь виникли ще до 1861 року. Більшість із них пов'язані із сільськогосподарським виробництвом та продажем вирощеного, рідше із переробкою. Життя та побут місцевого населення не змінились.

Література

1. Артемовский С. Статистико-географическая таблица городов Российской империи. СПб., 1855. 1 с.
2. Герасименко Н. О. Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні в другій половині XVII – XVIII століть / Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1996. Т. ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. 233 с.
3. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 226 с.
4. Статистический временник Российской империи / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внут. дел. СПб., 1866. 453 с.
5. Статистический временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. СПб., 1866-1890. 374 с.
6. Статистический временник Российской империи / Серия II. Вып. X СПб., 1875. 357 с.